

Душко В. Певуља¹
Универзитет у Бањој Луци
Филолошки факултет

ДРАМАТИЧНО ЛИТЕРАРНО СВЈЕДОЧАНСТВО О СТРАДАЊУ СРПСКОГ НАРОДА ЗА ВРИЈЕМЕ ВЕЛИКЕ СЕОБЕ

АТАНАСИЈЕ ДАСКАЛ СРБИН: ИЗ ЛЕТОПИСА СРПСКИХ ЦАРЕВА И О ВОЈЕВАЊУ
ЦАРА ТУРСКОГА СА ЦЕСАРЕМ ХРИШЋАНСКИМ И О ПУСТОШЕЊУ СРПСКЕ ЗЕМЉЕ

Апстракт: *У раду се анализира књижица Атанасија даскала Србина под насловом Из летописа српских царева и о војевању цара турскога са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље, који је на савремени српски језик превео Ђорђе Трифуновић. Посебно су истакнута литерарно најупечатљивија својства овог драматичног свједочанства о страдању српског народа за вријеме Велике сеобе (1690). Дјело је сагледано и у књижевноисторијском контексту: најприје у односу према другим свједочанствима очевидаца и свједока овог крупног историјског догађаја, а затим и према барокној историографској прози, у чији корпус је у историјама српске књижевности сврстано. У ужем поетичком смислу, према доминантним жанровским својствима, дјело Атанасија даскала Србина посматра се и према специфичном књижевноисторијском контексту у којем настаје, у којем су још увијек дејствујуће конвенције претходне књижевне традиције, али у којем је, једновремено, изражена намјера аутора да доживљено искаже на нов начин, који ће бити поетички легитимисан у тек настајућој новој српској књижевности.*

Кључне ријечи: *Атанасије даскал Србин, Велика сеоба, страдање српског народа, пустошење српске земље, књижевна традиција, нова српска књижевност, плач, молитва, запис.*

1.

Велика сеоба из 1690. године један је од оних догађаја у историји Срба који је, према ријечима Радована Самарџића „трајно предодредио њихову историјску судбину” (Самарџић 1989: 148). И други угледни историчари су истицали значај овог догађаја: „Сасвим је мали број догађаја у прошлости српског народа чији се замашај може мерити са Великом сеобом” (Поповић 1954: 358). Прекретничке импликације сеобе на сва важна подручја националног живота нагласио је и Дејан Медаковић: „По својим последицама, она је умногоме обележила почетак једне нове ере у историји српског народа” (Медаковић 1971: 11). Виђено очима књижевног историчара Тихомира Остојића, аутора прве књижевноисторијске синтезе о предоситејевском раздобљу српске књижевности осамнаестог вијека, пресељење једног дијела нашег народа у јужну Угарску означило је „преврат у просвети” (Остојић 1905: 15). Упркос неприликама са којима су се сусретали у новој држави, претежно непријатељски расположеној према својим новим становницима, „прилике за образовање и развијање у новом завичају биле су куд и камо повољније него у старом, под турском игом. Да су наши људи и осећали разлику између пређашњег стања и садашњег, види се из једнога места у наредби Мојсеја Петровића од 1726. године. Наредба се тиче уређења цркве и школе, па митрополит наглашује свештенству, *да одсад треба да буде све другачије, а не јакоже јест бивало за турскаго безаконнаго владанија*” (Остојић 1905: 20). Настанивши се у *пустим равницама јужне Угарске*, Срби су се прилагођавали новим условима живота, убрзано напредујући у просвјети и култури, на основу чега је Јован Скерлић утврдио: „Ту су Срби почели живети новим културним животом, и неких сто и педесет година ту се мислило и писало за цео српски народ” (Скерлић 1966: 24).

Омиљена тема српске историографије, Велика сеоба из 1690. године, као и друге двије које су услиједиле у првој половини осамнаестог вијека, снажно су одјекнуле, и још увијек учестало одјекују, у српској књижевности. Књижевна дјела у којима су тематизовани ови догађаји одликују се изразитом жанровском разноврсношћу. Сеоба је била средишња тема пјесама, прозних дјела (романа и приповједака), мемоара и есејистичких медитација, када је ријеч о књижевним врстама нове српске књижевности, те записа, плачева и молитви, књижевних облика који припадају поетичком регистру српске средњовјековне књижевности. Није једноставно ни евидентирати сва књижевна дјела у којима је сеоба дотицана посредством узгредних назнака или споредних мотива, потиснутих у други план умјетничког казивања. Овај однос се најилустративније може поткријепити кратким одломком из пролога *Корена Добрице*

Ђосића, који гласи: „И како да човек, раб божији, не буде све и свашта у овој Србијици што се по причању злопамтила, трипут празнила старим народом и новим пунила. Наша су гробља млада. Тек у последњем човечијем конопцу почињемо земљи да враћамо дуг и кости остављамо њивама чија смо зрна зобали. Ово мало земљице око Морава једва се напуни народом, па се брзо искрене преко Саве. И опет ноћу са планина силазе људи и вода. У липовој кори доносе децу. Пси лају по њиховом трагу. И од глади постадоше курјаци. У тим протицањима крв нам се искварила. И наружи се земља од угашених огњишта. Две зоре никад на једном биваку. Кад мењаш огњиште мења ти се и нарав” (Ђосић 2004: 22). Ове ријечи, на почетку романа, саопштава загонетни и тајанствени наратор Никола, који своје казивање назива „летописом” (*онај што изгреба овај летопис*), чиме га не ограничава искључиво на вријеме до којег допире његова непосредна искуственост (прве деценије деветнаестог вијека), већ га помјера ка знатно дубљој прошлости, ка оним жилиштима историје у којима се конституише национална свијест и одређују магистралне путање.²

Ријечи овог приповједача („летописца”) се, по тону и поимању националне судбине, дозивају са бројним записима настајалим у другој половини седамнаестог и првим деценијама осамнаестог вијека, који су, поред својих неупитних литерарних вриједности, незамјењиво свједочанство о том погибелном времену. Посредством тих записа, неријетко сведених само на живописне „исјечке” из стварности, не може се успоставити свеобухватна слика епохе, али могу њени одређујући моменти. Када заискре пуном поетском снагом³, или када оштро засијеку у раскрвављено лице опоре стварности, они наједанпут оживе

² О тристогодишњици овога догађаја Љубисав Андрић је 1990. године приредио обимну хрестоматију под насловом *Велика сеоба*. Андрић је у књизи сабрао фрагменте из различитих разматрања Велике сеобе: историјских, књижевноисторијских, културноисторијских, затим оних из историје умјетности и историје Српске православне цркве. Представио је и резултате истраживања о српским насеобинама и њиховој историјској судбини те о српским привилегијама добијеним од цара Леополда I и односу Аустрије према Србима. Посебну пажњу Андрић је посветио одјецима Велике сеобе у књижевности, доносећи, на почетку књиге, одломке из текстова очевидаца и свједока, а потом, у широком жанровском регистру, изабране странице из значајних дјела српске књижевности које су посвећене овом догађају (*Велика сеоба 1690*, 1990). Из ове ријетко вриједне и занимљиве књиге види се да су о Великој сеоби писали Владимир Ђоровић, Радован Самарџић, Јован Н. Томић, Јован Радонић, Сима Ђирковић, Рајко Веселиновић, Стојан Новаковић, Милан Кашанин, Дејан Медаковић, Динко Давидов, Јован Скерлић, Димитрије Богдановић, Милорад Павић, Јован Деретић, да оваје поменемо само врсне истраживаче српске прошлости. Љубисав Андрић је истим поводом у београдском часопису *Књижевност* приредио невелики темат посебно обогашен са неколико репрезентативних пјесама које су тематски везане за овај догађај (*Књижевност*, 1990).

³ Књигу састављену од записа који се одликују поетским вриједностима, под насловом *Из тмине појање*, саставио је врсни познавалац овога књижевног облика Ђорђе Трифуновић (*Из тмине појање*, 1962).

минуло вријеме и савременог читаоца, макар на тренутак, преображавају у сневесељеног и историјски сјетног *посматрача*. Записи мапирају чворне тачке епохе о којој је ријеч, на основу којих се она може прилично вјерно конструисати или реконструисати, зависно од истраживачких претензија и свијести о ограничењима накнадних сазнања. Отуда не чуди што су проучаваоци и сакупљачи ове књижевне врсте, дугог трајања и велике отпорности према строгим поетичким формулама, указали на значај записа као вјеродостојних историјских извора⁴. У њима је истакнуто све оно што обиљежава ово раздобље: ратови, страдања, пустошења земље и скрнављење светиња, сеобе, глад⁵, скупоћа, болести, природне непогоде (пожаре и поплаве), итд. Ево, на примјер, како је у једном запису из 1690. године описана сеоба: „А Срби уђоше сви у чамце. А би чамаца до десет хиљада. И побегоше сви реком Дунавом, уз воду, и дођоше под град Будим...А под Турцима нико не оста” (Панић 1960: 144)⁶. Записи настали за вријеме Велике сеобе, које узимамо у обзир у овом раду, могли би се, условно, подијелити у двије врсте. У прву издвајамо оне који се

⁴ Записи су један од најдуговјечнијих жанрова српске књижевности, који практично трају од њених писаних почетака па до нашег времена. У различитим раздобљима имали су специфична поетичка обиљежја, која су се мијењала и прилагођавала историјском моменту и сензибилитету њихових састављача. Лапидарна форма, снажан ефекат, пјесничка и медитативна својства, практично су инваријантна обиљежја ове књижевне форме. Одређеном корпусу записа иманентна су устаљена поетичка својства, на шта су указали њихови најистакнутији проучаваоци: Владимир Ђоровић и Ђорђе Трифуновић. Најчешће су настајали на унутрашњим странама корица или маргинама преписиваних књига, а неријетко и као њихови поговори и предговори. У новој српској књижевности неке од значајних књига састављене су искључиво од записа. Веома је широк тематски регистар записа. Они пружају информације о преписиваним књигама, о преписивачу и његовом занату, о свакодневним приликама, о смрти итд. Посебно су интересантни они који су прецизно датирани и који вјерно сликају вријеме у коме су настали (Трифуновић 1974; Павић 1986; Томин 2001).

⁵ „То же време бист по васеи србсцей земљи и подунавсцей реце оскудение васем хлебом и вином”. У једном другом запису стоји: „1686. Бист глад у Босни. Мера пшенице бист 50 ока по аспри 1650; вина оке две за оку воска; лука биелога оке 3 за оку воска; меса ока шест за оку воска; три оке пшенице за оку воска” (Панић 1960: 137). Посебном драматиком се одликују записи у којима су засвједочени једновремено глад и велика погибел: „1689. биаше на Босни Усеин-паша и помори огањ у пролиће људе горе него куга. Исте године паде снег и мраз на жито и би глад коју није нитко запамтио, и тад почеше ковати мангуре а за биле паре по 6000 [...] Помри много народа од глада, а бежање биаше од Саве прид војском цесаревом; куд год би се макао лежаху мртци, нит се копаху нит имадиаше тко. Јећаху ресу лискову, с дрвја кору, винову лозу, псе, мачке. У Сарајеву изидоше дица матер мртву. У Бањојлуци кога би обисили, обноћ би га гладни људи свега изили, а у то врме паша сициаше и вишаше ускоке и рају, кога год би довели, и те би људи мртце све изели [...]” (Панић 1960: 137–138).

⁶ Један од записа о томе овако казује: „Тога пролећа патриарх Арсеније Чарнојевић из Пећи даде сја бегу уз Дунав за Немцем, с неколико владика земље србскеје, и иноци многи от сеја предели, и народ србски мног, муженски пол и женски, дадоше сја бегу с патриархом [...] 37 000 фамилиа и толико во воуенују службу цесару вступили” (Панић 1960: 142).

одликују реалистичким детаљима и оштрим запажањима, у којима је записивач, претежно, реалистички усмјерен посматрач, док у другу сврставамо записе који су поетски структурирани, из којих се ишчитава осјећање које се урезало у биће посматрача (страх, узнемиреност, неизвјесност). Као илустрацију записа у којем су обједињена оба ова својства, овдје наводимо чувено поређење Гаврила Стефановића Венцловића, које нам поручује: „Писмо на леду позадује траје, него ли наши срећни и добри данци у миру бораве” (Венцловић 1996: 8).

2.

Из круга очевидаца и сапутника Велике сеобе по знатнијим књижевним вриједностима издвајају се свједочанства патријарха Арсенија III Чарнојевића, Стефана Раваничанина, Ђирила Хоповаца и Атанасија даскала Србина. Њихове списе, који поред документарног значаја имају и успјела књижевна мјеста (мјестимично и пјесничке квалитете), објединио је у вриједној књизи под насловом *Очевици о Великој сеоби Срба* Ђорђе Трифуновић.

Поједини дијелови писма патријарха Арсенија III Чарнојевића руском царском савјетнику Теодору Алексијевичу Головину, датираног 29. октобра 1705. године, одликују се снагом прворазредне пјесничке ријечи. Издвојене из ове епистоле, Миодраг Павловић их је са чврстим антологичарским и естетским разлозима уврстио у своју *Антологију српског песничтва* (1964). Кретање обескућеног народа по беспућима историје патријарх, као *скривени пјесник*, метафорички изједначава са лађом на пучини великог океана – што је чест како средњовјековни тако и барокни топос – потајно се надајући да ће *тамној ноћи* лутања угледати свршетак. Павловић одломак патријарховог писма, који презентује у стихованом облику, доноси под насловом „Молитва заспалом господу”, чиме сугерише и његов жанровски подтекст, у којем препознајемо и назнаке плача. Тон и сугестивна снага овога жанра српске средњовјековне књижевности показао се подесним предводнику Велике сеобе да изрази тугу због тога што је његов народ остао без онога ко га савјетује и од невоља ослобађа (чиме је трагика додатно појачана), а затим и због тога што се помоћ, у сумтном времену, ниоткуда није назирала. У молитвеном дијелу постигнут је највиши степен пјесничке вриједности, у којем се каже: „Докле ћеш, Господе, заборављати нас до краја, докле ће се наоружавати на достојање твоје? Устани, Господе! Зашто спаваш, зашто лице твоје, Боже наш, одвраћаш од нас? И опет васкрсни, Господе, помози нам имена твојега ради!” (Павловић 1966: 52). Патријарх Арсеније III Чарнојевић оставио је 1683. године запис у књизи у манастиру Никољу о страху и немиру проузрокованом турским

поразам под Бечом: „И тих године беше велико зло по читавој земљи од ами-ра султана Мехмеда. И велика невоља је владала хришћанским родом, беху велики намети и глобе по читавој земљи. Крећући се по мору и по сувом, све силе изамаиљћанске летеле су као змије крилате на град Беч. Али, Господ се охолима противи. Празнославан [везир] се вратио, а војску му сву Угри мачу предадоше. И би велика невоља по читавој земљи” (Трифуновић 1982: 6).

Записи Стефана Раваничанина, „даскала јеромонаха”, настали су, претпо-ставља се, око 1721. године. Његов приказ сеобе прожет је свијешћу о ширем историјском контексту тог догађаја, због чега га започиње са 1683. годином, почетком аустријско-турског рата и турском опсадом Беча. Попут других непосредних свједока и очевидаца, и он ниже слике пустошења српске земље и њених манастирских светиња. Будући да је припадао групи „житеља манастира Раванице”, који су носили мошти светог кнеза Лазара, сјећање Стефана Раваничанина је од изузетне драгоцјености: „Опет да кажемо да је нашем манастиру Раваници коначно пустошење било. Мало нашег народа бегу се даде горе уз Дунав – једни на лађама, други на коњима и колима, а неки пешке, као и ја, сиромах. 40 дана смо по путу ходили и дођосмо до Будима града. Тамо је био и светејши патријарх Арсеније Чарнојевић и неколико владика, из многих манастира калуђера и многи људи из све Српске земље, мушки пол и женски. Такође и ми житељи манастира Раванице са моштима светог међу царевима кнеза Лазара Српског. И уселисмо се у неко место више Будима звано Сент-Андреја, добро место за пребивалиште странаца [...] Ту саградисмо кућице, како који може, и цркву од дрвета подигосмо близу обале дунавске, те ту положисмо мошти светог цара Лазара Српског” (Раваничанин 1982: 41–42). Нада у повратак на стара огњишта није напуштала српски народ ни много година послвије Велике сеобе. У њеном знаку је, на примјер, запис на крају кодекса из 1717. године Гаврила Стефановића Венцловића: „А ово, нека се зна, чиним вам, вољне придошлице моје који сте на земљи, да се не питате зашто није писано редом, него збрда здола изложено и спреда и страга. Ово беше стога што ово никад није у мој разум дошло, штавише, овако се испуни. Како обичног места не имах, него у туђој земљи нађох књигу звану Библија и прочитах је, рекох: Само ћу ово исписати на листове и поћићу отуд. Затим остадох због незгодног времена, и од месеца до месеца одлагах одлазак за неколико година. Мало-помало док хартија не постаде дебела. И сврши се ово довде године од Христовог рођења 1717. Богу нашем слава у векове. Амин” (Венцловић 2013: 306).

У једном од ријетких мирнодопских предаха, раванички калуђери вратили су се и обновили фрушкогорски манастир Врдник. Стефан Раваничанин, једини који је надживио своју сабраћу, која је искусила страхоте сеобе, вратио се у Раваницу. *Помоћу Божијом и милошћу хришћана*, започео је обнову овог манастира, о чему нас, са притајеним усхићењем, извјештава на крају свога записа: „И велику жељу имах да видим Раваницу. Још док се мир није утврдио, пођох и нађох је пуну, веома порушену и са [тако] израслом шумом, да се ни врата нису познавала. И припрата је до темеља пала, а по цркви су порасла велика дрвета. Једва почеках ту зиму, па на пролеће дозвох мајсторе и с Божијом помоћу почех цркву понављати, те је ове године обновисмо. До јесени покрисмо цркву, а треће и четврте године подигосмо и припрату. И ћелија колико могосмо обновисмо помоћу Божијом и милостивих хришћана, који милостињу приложише” (Раваничанин 1982: 42–43).

Мјестимично књижевно вриједан запис о Великој сеоби исписао је и Ђирило Хоповац. Судбину српског народа у нареченом времену он изједначава са судбином патријарха Арсенија III Чарнојевића. На појединим мјестима прозна минијатура Ђирила Хоповца интонирана је као похвала предводнику Срба у Великој сеоби и њиховом духовном пастиру (Хоповац 1982).

3.

Најуспјелији литерарни *отисак* о Великој сеоби, из реда њених непосредних свједока, дјело је Атанасија даскала Србина. Као и о већини других особених писаца с краја седамнаестог и почетка осамнаестог вијека, и о њему се не зна много. Име и положај које је скривао криптограмом истраживачи су на два начина читали: „Атанасије даскал Србин” (П. Срећковић) и „Атанасије Ђакон Србин” (И. Руварац). Претпоставља се да је рођен негде на југу Србије. Био је јеромонах или ђакон са звањем учитеља, које је, као и наглашена национална припадност, прирасло уз његово књижевно име и постало му саставни дио. Током монашког живота, прије Велике сеобе, боравио је у манастирима Свете Тројице у Браничеву, а затим и у Раваници. Послије Велике сеобе обрео се у Коморану, гдје је био „помоћник у црквеној служби код пароха Севастијана” (Маринковић 1972: 107). Патријарх Арсеније III Чарнојевић је Атанасија даскала Србина, као човјека од очигледно великог повјерења, средином посљедње деценије седамнаестог вијека послао у дипломатску мисију у Русију. Том приликом је и настала његова *мала књижица* описно обимног наслова *Из летописа српских царева и о војевању цара турскога са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље*. Овај писац и црквени човјек само је наставио тради-

цију духовних представника српских манастира који су дипломатским послом запућивали у далеку Русију. Посљедње што се о њему поуздано зна јесте да је по други пут боравио у Русији 1699. године, такође изасланичким поводом, задужен „да преда важну молбу угледном секретару Прокопију Вознициму” (Трифуновић 1982: 280).

Када је настао Атанасијев спис Ђорђе Трифуновић је настојао вјеродостојно да одреди на посредан начин, описивањем живота Софије Алексејевне, сестре Петра Великог, којој је био и намијењен. Софија преузима владарске дужности у двадесет и петој години живота. Када јој је брат Петар навршио 17 година, долази у непомирљив сукоб са њим, због чега се повлачи у Новодјевичји манастир. Одатле не прекида везе са себи оданим људима и ради на свргавању брата са власти. Након неуспјелог преврата, Софијини помагачи су строго кажњени, а она је морала да се замонаши (1698), иако ни тада није испуштана из строгог надзора. На основу изнесених чињеница, Трифуновић закључује да је Атанасијева књижица могла да настане после 1691. године, а свакако прије 1698. године (Трифуновић 1982: 281). Аутограф Атанасијевог дјела „писан је, вероватно, чистим српскословенским језиком” (Трифуновић 1982: 284). Издавач списа у цјелини, Панта Срећковић, наводи да су у Русији постојала два преписа на рускословенском, оба са ријетким траговима српскословенског и народног језика. На савремени српски језик књижицу Атанасија даскала Србина превео је Ђорђе Трифуновић и објавио у часопису *Дело*, 1982. године. Превод је пропратио драгоцјеним информативним текстом „Атанасијево свједочанство о времену Велике сеобе Срба”, у коме је навео основне биографске податке о писцу (оне са којима се располаже на основу досадашњих истраживања), информације о настанку списа и његовој судбини, позабавивши се, укратко, и његовим жанровским својствима и главним поетичким особинама. Исте године Ђорђе Трифуновић је ово Атанасијево дјело објавио у књизи *Очевици о Великој сеоби*, у којој је још донио и записе патријарха Арсенија III Чарнојевића, Стефана Раваничанина и Ђирила Хоповца о овом историјском догађају. Приређивач се у предговору овој књизи више бавио укупним историјским контекстом у којем се догодила Велика сеоба него што је описивао и оцјењивао књижевне вриједности у књизи обједињених текстова. Мериторни књижевни историчар и одличан познавалац овог периода, Трифуновић је са ваљаним разлозима тако поступио: само увидом у историјске прилике овога раздобља могуће је разумјети и литерарно-документарна свједочанства о њему.

Књижица Атанасија даскала Србина *Из летописа српских царева и о војевању цара турскога са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље* састављена је из више међусобно прилично повезаних цјелина. Средњовјековни дио српске историје приказан је „на основу два основна чиниоца политичке и духовне историје – на владарима и манастирима” (Трифуновић 1982: 281). Аутор се користио летописима, што је истакнуто већ у самом наслову дјела, као и *житијном књижевношћу*. И поред ослањања на писане изворе, упадљиве су неколике крупне чињеничке нетачности у његовом тексту. Приказ средњовјековне историје српског народа карактерише Атанасијево непозивање на усмену традицију, а што је, на примјер, уочљиво у *Славеносрпским хроникама* Ђорђа Бранковића, које су настајале у вријеме када и Атанасијево дјело. Попис петнаест манастира, који затим слиједи, више подсјећа на набрајање светилишта из каквог путописа или проскинитариона него на летопис или хронику. Ипак, дио посвећен манастирима завршава се посматрачевом задивљеношћу пред њиховом узвишеном љепотом, да би се потом нагласио њихов значај и високи статус који су код српских владара уживале ове светиње: „Све ове манастире саградили су побожни цареви – ограде и ћелије камене и цркве одабраним каменом украшене и изнутра слике сликане златом арабљанским. И сасудима сребрним и златним и крстовима златним с камењем драгим обогаћивали су их. Било је и сваких утвари драгоцених. И мошти многих светитеља доносили су цареви и стављали у ове цркве. И села многа су давали. Винограда и вртова било је с много различитих плодова. Тако су лежали манастири украшени дивно, да је разумном човеку, гледајући њихову лепоту, долазило да их назове други рај Божији” (Атанасије 1982: 23). Иако у наведеним ријечима привидно доминира посматрачко, опис се завршава субјективним доживљајем, у којем је виђено изједначено са *рајским предјелом Божијим*. Будући да је читаво дјело засновано на контрастној основи, истицање манастирске раскоши, љепоте и богатства, смијениће кратак одломак у коме се нижу опоре слике турског пустошења српске земље и уништавања њихових светиња: „И би, дакле, када Бог допусти Турцима и овладаше многим грчким крајевима, а затим се устремише на Српску земљу. И противљаху им се Срби чак 50 година, те тако Божијим допуштењем изнемогоше и Турци победише. И тада, у та времена разорена би сва Српска земља и не остаде десети део људи, а манастири велики сви поплењени и разорени бише. Богатства, пак, црквена сва разграбише Турци и Татари, као што сведочи летописац српски Георгије, архимандрит раванички. Пише

овако: Када, рече, наш манастир разорише Турци и сабраше све сребро и злато што бејаше у цркви, натоварише 12 камила и отидоше” (Атанасије 1982: 23).

Прва цјелина дјела завршава се запажањем о постепеном опоравку Срба и обнављању светиња, и као да, опет према контрастној логици, најављује, поновни погром у посљедњим деценијама седамнаестог вијека: „И бише сви манастири пусти кроз сто година. И опет за других сто година Српска земља је под турском влашћу била. И опет су људи умножили и обогатили, данак невелики Турци су узимали, манастири су без оскудице били и људи хришћани довољно су давали милостињу црквама и манастирима. Бејаше сребра и злата не мало у црквама, али не јавно, због зависти турских људи, јер су чинили насиље црквама и манастирима. Но, само Српска земља растеретила се бејаше ратова и од манастира само трећи део не бејаше пуст, а два дела црква и манастира српских било је пусто у читавом турском царству за двеста година” (Атанасије 1982: 23).

Страдању и пустошењу које почиње 1683. године писац је савременик, непосредни свједок. Укратко приказује аустријско-турски рат, аустријско потискивање Турака све до Скопља, затим промјену ратне среће, поновно турско заузимање српске земље, све до Саве и Дунава. Дочаравајући турско осветничко дивљање над српским народом, Атанасије је најубједљивији у два реалистички прецизна записа.

Први запис представља сликовити приказ пустошења српске земље и њених светиња: „И тако кроз десет година од тог жестоког боја, многоплодна и изобилна и многонародна Српска земља сва запусте. И градови сви и села сва запустише. И манастири велики царски и цркве красне живописане златом запустише. А жртвеници и олтари свети где се приносила бескрвна жртва – тамо се сада звери дивље и нечисте плоде” (Атанасије 1982: 27).

Други запис, посвећен страдању становништва, драматичнији је и литерарно живљи. Као такав представља једно од најпотреснијих свједочанстава о Великој сеоби: „Све је ово било у моје дане и очи моје видеше. Лежаху лешеве помрлих људи српских по свим улицама великог Београда. И по свим пољима његовим и на свим путевима његовим лежаху мртви и не бејаше никога да их покопа. А који су живи ходали – на њима не бејаше ни изгледа ни лепоте људске, већ бејашу поцрнели од глади и лица су им била као лица етиопска. И тако скончаше и не остаде десети део људи. А они који су остали, избегаше из своје земље и оставише је сву пуну. Они живе око Будима, града угарскога, пошто су сав тај крај освојили Турци. И сада живе у њему Срби који су остали, признају власт цесара и војују против Турака од све своје воље до овога дана.

Слушајте вољни, да вам кажем каква знамења и страховања бејашу тада. Тих дана јавише се најпре са небеса многа знамења, а затим земљотрес, у ваздуху промена и међу људима многа пометња и негодовања и глад. И чудна нека прорицања говораху. Многи су говорили и ово – да се приближио дан великог суда Божијег. Бежали су људи од града до града и бејаше крвопролиће велико” (Атанасије 1982: 27).

Обиљежена несразмјером између захвата и обима, књижица *Из летописа српских царева и о војевању цара турскога са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље* композиционо је на занимљив начин обликована. Поред наведених записа, она књижевноумјетничке врхунце достиже у два средњовјековна жанра: плачу и молитви. И плач и молитва су другачије интонирани у односу на остале дијелове Атанасијеве књижице. У њима је пјесничко истакнуто у први план, док је ритам најприближнији поетској прози. У форми плача, који почиње зазивањем Јеремијиног библијског плача, Атанасије, сада у другом облику и емотивно интензивније, презентује страхоте сеобе, претходно већ изнесене у прозном облику. Молитвени дио је сав у знаку пишчевог благодарења Богу, поред осталог и због тога што *дошљака у туђој земљи посећујеш и не одбацујеш молитве уста његових*.

Интересантно је да се спис завршава кратким предговором, испод којег стоји ауторов потпис (конвенционално сачињен према топосу скромности својственом средњовјековним писцима): „Смирени и најнижи богомолац твој Атанасије даскал Србин” те одломком под насловом „О турском гоњењу монаха”. Тај завршни фрагмент је структуриран типично приповједачки, исписан је стилем и тоном који одудара од остатка књижице, претежно је у дијалогској форми и највише подсећа на кратку приповијетку. Њиме као да је писац још једном нагласио своју тежишну замисао те крај чврсто везао за наслов, у коме је она опширно најављена.

У књизи *Историја српске књижевности барокног доба* Милорад Павић је спис Атанасија даскала Србина сврстао у корпус барокне историографске прозе, заједно са дјелима Андрије Змајевића, Ђорђа Бранковића, Василија Петровића, Захарије Орфелина, Јована Рајића и других. Сва ова дјела, настајала у временском распону већем од једног вијека, неједнаког обима, различите структуре и вриједности, према Павићевом књижевноисторијском сагледавању, имају и неколика заједничка обиљежја. Остављамо овдје по страни расправу о барокном карактеру Атанасијевог списа, као и Павићево занемаривање његових микрожанровских одлика које смо истакли у овој раду, због тога што је аутор и остале књиге (рукописне и штампане) из овог корпуса представио

прегледно, у складу са књижевноисторијским моделом који је слиједио. Ова веома разнородна дјела, наглашава Павић, повезује то што се могу посматрати као „меморијални акти” (Павић 1970: 334), што значи да су свога крајњег адресата видјела и у великим европским царевинама и њиховим владарима, са интенцијом да их обавијесте о страдању српског народа и заинтересују за његову худу судбину. Та намјера је углавном имплицитно присутна у садржају ових дјела, назначена начином њиховог структурирања или се може ишчитати као једна од њихових крајњих порука. Ни у једном дјелу као у Атанасијевој књижици она није тако директно саопштена: „Због тога од мојег неразумља изнесох ову малу књижицу. Једно, дакле, узех од старих летописа српских царева, а друго сам очима својим видех – време рата, немира и крвопролића што се збило у моје дане. Тако написах ове речи на слушање твојем побожном слуху. Но, и за ово молим твоје царско благодарје да не покуди моје неразумље. Јер нисам у философској вештини васпитан, већ ово пишем отуда што је од Божијег старања и поученија и делимичног даривања и од познавања божанственог списа, а највише отуда што ме Господ васпитао многим жалостима, бедама, прогањањима и потуцањима. Још и отуда што од Турака многа зла видесмо – гоњења и пустошења светих цркава и коначно погубљење рода српског због тога је и мој долазак овамо био” (Атанасије 1982: 33).

5.

Књижица Атанасија даскала Србина под насловом *Из летописа српских царева и о војевању цара турскога са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље* написана је у по српски народ драматичном времену и у специфичном моменту у развојном луку српске књижевности. По доминантним жанровским и поетичким обиљежјима она произлази из традиције средњовјековне српске књижевности, која је крајем седамнаестог и почетком осамнаестог вијека у залазном стадијуму свога вишевјековног трајања. Истовремено, према неким својим обиљежјима и знацима, Атанасијево дјело наговјештава зачетак нове српске књижевности, засноване на битно другачијој културној парадигми и друштвеним околностима. С обзиром на ту двојност, оно се може сматрати једним од граничних дјела националне литературе, у којем се сустичу и преплићу различите конвенције. С тим да треба нагласити и то да је компонента *историчности*, иманентна првом дијелу Атанасијевог списа, како је тачно истакао књижевни историчар Јован Деретић, једно од најтрајнијих обиљежја српске књижевности (Деретић 1997). Атанасије даскал Србин ни по својим умјетничким могућностима, нити по временском тренутку у коме се овом

књижицом огласио, није могао да изведе прелаз од старе ка новој књижевности. Таква еволутивна кретања појединачни писци не могу да обаве. То далекосежно помјерање од једног ка другом постичком моделу и књижевноумјетничком концепту у српској књижевности је трајало неколико деценија, поступно, а изведено је креативним дјеловањем више стваралаца различитог значаја. Тај сложени процес може се посматрати и кроз мијене у оквирима опуса појединих писаца (Орфелин, Рајић), као што се у жанровима старе српске књижевности, у другој половини осамнаестог вијека, обликују умјетнички садржаји према постичким процедурама барока, класицизма и предромантизма („Плач Србији” Захарије Орфелина или „На смрт бесмртнога Јована Рајића” Атанасија Стојковића). Изворно написано на српскословенском, затим преведено на рускословенски, па на савремени српски језик, Атанасијево дјело једновремено конкретизује и дубље симболизује пут којим су се кретале српска култура и књижевност. Књижица Атанасија даскала Србина под насловом *Из летописа српских царева и о војевању цара турскога са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље* најобимније је, умјетнички највредније и документарно најживописније дјело о Великој сеоби Срба из 1690. године које потиче од њених савременика и очевидаца.

Литература

1. Атанасије, даскал Србин (1982), *Из летописа српских царева и о војевању цара турскога са цесарем хришћанским и о пустошењу српске земље*, у: *Очевици о Великој сеоби Срба*, приредио Ђорђе Трифуновић, Крушевац: Багдала, 17–36.
2. *Велика сеоба*, приредио Љубисав Андрић, Београд: БИГЗ.
3. Деретић, Јован (1997), *Поетика српске књижевности*, Београд: Филип Вишњић.
4. *Из тмине појање* (1962), приредио Ђорђе Трифуновић, Београд: Нолит.
5. *Књижевност*, темат посвећен Великој сеоби (1690), приредио Љубисав Андрић, Београд: Просвета.
6. Маринковић, Боривоје (1972), „Атанасије даскал”, у: *Лексикон писаца Југославије I*, Нови Сад: Матица српска, 107.
7. Медаковић, Дејан (1971), *Путеви српског барока*, Београд: Нолит.
8. Остојић, Тихомир (1905), *Српска књижевност од Велике сеобе до Доситеја Обрадовића*, Сремски Карловци: Српска манастирска штампарија.
9. Павић, Милорад (1970), *Историја српске књижевности барокног доба*, Београд: Нолит.
10. Павловић, Миодраг (1966), *Антологија српског песништва*, Београд: Српска књижевна задруга.

11. Панић-Суреп, Милорад (1960), *Кад су живи завидели мртвима*, Београд: Српска књижевна задруга.
12. Поповић, Ј. Душан (1954), *Велика сеоба Срба 1690: Срби сељаци и племићи*, Београд: Српска књижевна задруга.
13. Раваничанин, Стефан (1982), „Два записа о Великој сеоби (1690)”, у: *Очевици о Великој сеоби Срба*, приредио Ђорђе Трифуновић, Крушевац: Багдала, 39–43.
14. Самарџић, Радован (1989), *Идеје за српску историју*, Београд: Југославијапублик.
15. Скерлић, Јован (1966), *Српска књижевност у XVIII веку*, Београд: Просвета.
16. *Стара српска књижевност* (2001), приредила Светлана Томин, Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижарница Зорана Стојановића.
17. *Стари српски записи и натписи* (1986), приредио Милорад Павић, Београд: Просвета – Српска књижевна задруга.
18. Стефановић-Венцловић, Гаврил (1996), *Црни биво у срцу*, приредио Милорад Павић, Београд: Просвета.
19. Стефановић-Венцловић, Гаврил (2013), *Сентандрејски буквар*, на савремени српски језик превели и приредили Томислав Јовановић и Димитрије Е. Стефановић, Будимпешта–Београд: Радионица „Венцловић” – Арте.
20. Трифуновић, Ђорђе (1974), *Азбучник српских средњовековних књижевних појмова*, Београд: Вук Караџић.
21. Трифуновић, Ђорђе (1982), „Атанасијево сведочанство о времену Велике сеобе Срба”, *Савременик*, LVI, 10, Београд, 280–284.
22. Трифуновић, Ђорђе (1982), „Велика сеоба Срба у старој српској књижевности”, у: *Очевици о Великој сеоби Срба*, приредио Ђорђе Трифуновић, Крушевац: Багдала, 5–13.
23. Ћосић, Добрица (2004), *Корени*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
24. Хоповац, Ђирило (1982), „Два записа о Великој сеоби (1690)”, у: *Очевици о Великој сеоби Срба*, приредио Ђорђе Трифуновић, Крушевац: Багдала, 51–53.

A DRAMATIC LITERARY ACCOUNT OF THE HARDSHIP OF SERBS DURING THE GREAT MIGRATIONS

Atanasije Daskal the Serb: From the Chronicles of Serbian Emperors, and on Making War of the Turkish Emperor on the Christian Emperor and on Looting of Serbian Country

Summary

The paper analyses the book by Atanasije Daskal the Serb entitled *From the Chronicles of Serbian Emperors, and on Making War of the Turkish Emperor on the Christian Emperor and on Looting of Serbian Country*, which was translated into contemporary Serbian by Djordje Trifunovic. Special attention is paid to the most prominent features of this dramatic account in literary terms, with the work also viewed concerning its literary history context, first in relation to accounts of other witnesses of this historic event, and then with regard to the Baroque historiographic prose, where most volumes of the Serbian literary history are contained.